

PRAVO U HESIODOVU EPU ΕΡΓΑ ΚΑΙ ΗΜΕΡΑΙ

Hesiodov ep "Εργα και ημέραι (Poslovi i dani) pisan je vjerojatno sredinom VIII stoljeća pr. n. e.¹⁾ te je za starogrčku pravnu povijest od posebnog interesa. Hesiod sretno nadopunjava podatke o pravnim shvaćanjima Grka, kakva upoznajemo po Homerovim epovima Ilijadi i Odiseji koji su pisani prije njega. Osim toga, Hesiod nam pruža interesantne i važne podatke o ekonomskom i pravnom životu Beotije²⁾ koji se sigurno ne udaljuje mnogo od ekonomskog i pravnog nivoa na kojem je u to doba živjela Atika. Revolucionarne promjene, koje su se zbivale u Ateni koncem VII i početkom VI st. pr. n. e. — mislimo na Solonove reforme — ne mogu se ispravno tumačiti bez pravilne historijske perspektive, a upravo nju nam pruža Hesiod.

Društvo u kojem Hesiod živi i kakvo upoznajemo iz njegovga epa *Poslovi i dani* jest društvo samostalnih i nezavisnih seljaka, koji žive okupljeni po selima i manjim mjestima i među kojima ekonomska diferencijacija nije dostigla skrajnje granice. Imućni seljaci imaju izvjestan broj robova, ali se nisu odvojili od fizičkog rada, već i oni i njihove žene rade zajedno s robovima. Ipak, ropstvo više nema patrijarhalni karakter, što se vidi i iz naziva robova. Hesiodu rob nije οἰκέτης, tj. član domaćinstva, već δμῶς, tj. „svladani“ (od δαμάω, tj. krotiti, pobijediti). Robovi imućnog seljaka ne stanuju s njime. Oni stanuju odvojeno u kolibicama, koje po nalogu i odobrenju gospodara podižu u slobodno vrijeme još za ljetne žege „kako ih ne bi zima zatekla nespремnima“³⁾. Vidi se klica budućih odnosa kad će se gospodar preseliti u grad i čitavu brigu nad posjedom prepustiti nadzornicima — također robovima.

Podjela rada je uznapredovala. Postoje i samostalni obrtnici, kao npr. lončari i zidari⁴⁾.

Pogrešno bi bilo potcjenjivati ulogu trgovine u to doba. Dapače, veletrgovina je vjerojatno jedan od temelja čitavog ekonomskog sistema, jer dobavlja robove s inostranih tržišta. Sam Hesiod ne trpi veletrgovinu, skopčanu s morskim putovanjima i raznim opasnostima. On je sam

¹⁾ P. Mazon, *Hésiode*, Paris 1960, str. XV.

²⁾ Hesiod je živio u beotskom gradu Askri kamo se njegov otac doselio iz maloazijskog gradića Kime (*Poslovi i dani* 633—640). O značenju Hesioda v. npr. Akademija nauka SSSR, *Stara Grčka*, Moskva 1956 (naš prijevod, Sarajevo, 1959, str. 114): „... Hesiodova poema predstavlja veoma važan izvor iz kojeg se vidi socijalni i privredni život Beotije u vrijeme u kome je pjesnik živio“.

³⁾ *Poslovi i dani* 502—503.

⁴⁾ *Poslovi i dani* 25—26.

prešao samo jedanput preko mora, i to na moreuzu, koji odvaja kontinent od Eubeje, da bi se takmičio na natjecanju pjevača. On priznaje da se ne razumije u pomorstvo, ali, uvažavajući značaj pomorstva, dakle veletrgovine, posvećuje mu relativno velik dio svog epa. Mislimo da nije slučajno što je Hesiod posvetio seljačkim radovima 234 stiha (st. 383—617), a pomorstvu 76 stihova (st. 618—694). Očito je da je poljoprivreda glavna briga naroda u kojem Hesiod živi, ali da je i pomorstvo dosta značajan faktor. Ne odišu baš seljačkom filozofijom ove riječi:

Poslovi i dani, 643—645:

Νῆ' ὀλίγην αἰνεῖν, μεγάλη δ' ἐνὶ φορτία θέσθαι·
μεῖζων μὲν φόρτος, μεῖζον δ' ἐπὶ κέρδει κέρδος
ἔσσεται, . . .

Hvali malu lađu, ali tovar stavi u veliku:

Veći će, doduše, biti teret, ali i veći, kod zarade dobitak.

Vlast je Hesiodu antipatična, ali on u život njegovih seljaka malo ulazi. U čitavom epu vidi Hesiod kao glavnu opasnost za seljaka nerad, i, kao njegovu posljedicu, siromaštvo i prosjačenje, dok je neposredno ugnjetavanje i izrabljivanje, kojim vlastodršci pritišću beotskog seljaka, predmet ogorčenih, ali ipak usputnih primjedaba. Vlast se pojavljuje u epu pod imenom βασιλῆες δωροφάγοι, tj. kao „kraljevi koji žderu darove“. Čini nam se da bi bilo preusko ove darove, koje beotski seljaci davaju kraljevima⁵), dovoditi u vezu samo s rješavanjem sporova. Sigurno je da je podmićivanje vlastodržaca sa strane parničkih stranaka bilo jednima lijep prihod, a drugima nemio ali nužan izdatak, ali nema sumnje da su „kraljevi“ nastojali da što češće dolazi do raznih situacija, u kojima je seljaku bilo probitačno povećati blagostanje vladajućeg sloja više-manje iznuđenim darovima, zapravo loše prikrivenim nametima. Nema sumnje da su ovakvi nameti imali za posljedicu daljnje ekonomsko raslojavanje te da su ubrzavali i pojačavali tendenciju diferenciranja između bogatih i siromašnih, koja je nužno izvirala iz već naprijed opisanih ekonomskih prilika⁶).

U ekonomskoj diferencijaciji važnu su ulogu odigrale suše, poplave, uopće nerodne godine koje su prisiljavale siromašnije seljake, da uzimaju zajmove (mislimo kod toga u prvom redu na zajmove u žitu) s lihvarskim kamatama, koje je kasnije u rodnijim godinama bilo teško, ako ne i nemoguće vratiti.

R. Dareste piše o krizi koja je konačno izbila za Solona: „D'où provenait cette crise? Nous n'avons à cet égard aucun renseignement. Une série de mauvaises récoltes, jointes à l'avisement du prix des

⁵) Pod kraljevima treba razumijevati plemiće, koji svojim bogatstvom i ugledom toliko nadmašuju seljake da su — gledani s perspektive seljaka — svi ti plemići bili zapravo kraljevi.

⁶) W. Durant, *The Life of Greece*, New-York, 1939, str. 103: „In his (sc. Hesiodovim) verses we hear the rumblings of those peasant revolts that would produce in Attica the reforms of Solon and the dictatorship of Peisistratos“.

grains, que le commerce maritime commençait à jeter sur les marchés de la Grèce, telle est, peut-être, l'explication la plus probable⁷⁾.

Smatramo da Hesiodovi *Poslovi i dani* pružaju dobro objašnjenje za tu krizu koja je nastupila kojih stotinjak godina nakon pisanja tog epa. Svakako treba uzeti u obzir relativno značajnu ulogu pomorske trgovine, koja je omogućila izvjesnu podjelu rada među pojedinim gradovima-državama (polisima) i upravo time ubrzala propast seljaka, nesposobnih za ekonomsku borbu zbog lošijeg zemljišta i sličnih otežavajućih okolnosti.

Ako ovome svemu još dodamo da se u čitavom epu nijedanput ne spominje ni gens ni fratrija, iz čega se može zaključiti da su ostaci gentilnog društvenog uređenja za vrijeme Hesioda izbljedili do vjerojatno neznatnih tragova, koje pjesnik nije opjevao jer mu „nisu došli pod ruku“, a njegovi slušaoci nisu osjećali kao propust nečeg što je važni sastavni dio njihova života — onda nam se prilično jasno ocrtava društveno-ekonomska realnost Hesiodova robovlasničkog društva aristokratsko-seljačkog, ali prvenstveno seljačkog tipa sa započetom ekonomskom diferencijacijom među seljacima i donekle razvijenom pomorskom trgovinom.

Iz opisane društvene strukture proizlazi i određena pravna nadgradnja. Razumljivo je da od Hesioda ne možemo očekivati ni iscrpan ni sveobuhvatan prikaz tadašnjih pravnih institucija, jer je s jedne strane ep *Poslovi i dani* malen (828 stihova), a s druge strane Hesiodu je bio cilj da zabavi i pouči slušače, a ne da raspreda o pravu.

Izvjesni zaključci mogu se ipak povući.

Započet ćemo s razmatranjem materijalno-pravnih instituta, jer se kod njih može najbolje primijetiti povezanost i usklađenost s opisanim društvenom strukturom.

Hesiod spominje:

a) posudbu

Poslovi i dani 453—454:

ῥήϊδιον γὰρ ἔπος εἶπεῖν· „Βόε δὲ καὶ ἄμαξαν“
ῥήϊδιον δ' ἀπανήνασθαι· „Πάρα ἔργα βόεσσιν“.

Lako je reći: „Daj volove i kola (za vuču)“.

A lako je i odbiti: „Volovi su zaposleni“.

b) darovanja i zajmove

Poslovi i dani 396—397:

᾿Ως καὶ νῦν ἐπ' ἔμ' ἦλθες· ἐγὼ δέ τοι οὐκ ἐπιδώσω
οὐδ' ἐπιμετρέησω·

Kako si i sad k meni došao, ali ja ti neću dodati
ni privrći mjeru.

⁷⁾ u *Études d'histoire du droit*, Paris, 1926, str. 73—74.

c) obaveze (vjerojatno iz zajmova)

Poslovi i dani 403—404:

Ἄλλά σ' ἄνωγα
φοῶζεσθαι χρειῶν τε λύσιν...

Nego nalažem ti da se brineš za izmirivanje dugova.

d) kupnju naslijeđenih nekretnina

Poslovi i dani 341:

ἄφρ' ἄλλων ὠνῆ κληῖρον, μὴ τὸν τεὸν ἄλλος.

Da kupuješ očevinu drugih, a ne tvoju drugi.

e) nasljedno pravo

Poslovi i dani 376—377:

Μουνογενῆς δὲ πάις εἴη πατρῷον οἶκον
φερβέμεν· ὧς γὰρ πλοῦτος ἀέξεται ἐν μεγάροισιν.

*Jedinac sin neka otačku kuću
uživa; jer tako bogatstvo raste u kućama.*

Poslovi i dani 37:

Ἦδη μὲν γὰρ κληῖρον ἔδασσάμεθ'...

Onomad smo nasljedstvo podjelili (sc. pjesnik i njegov brat).

Ova dva citata — prvi *argumentatione a contrario*, a drugi neposredno — potvrđuju djeljivost naslijeđene imovine na sinove, s time da svaki sin dobiva puno pravo raspoložbe svojim dijelom naslijeđene imovine, uključujući tu i pravo prodaje (v. i st. 341), naprijed pod d.).

f) bračno pravo

Poslovi i dani 695:

Ἦραϊος δὲ γυναῖκα τεὸν ποτὶ οἶκον ἄγεσθαι.

Vodi ženu u naponu života u svoju kuću.

Dakle, u Hesiodovu društvu vlada monogamija, ali ljubomora i želja za punim vlasništvom i gospodarenjem nad ženom izbijaju nekoliko stihova kasnije.

Poslovi i dani 699:

Παρθενικὴν δὲ γαμεῖν, ὧς κ' ἦθεα κεδνὰ διδάξης.

Ženi se djevicom, da je naučiš čestitim navadama.

Za muškarca, dakako, takav moral u patrijarhalnom društvu ne vrijedi pa se kroz slijedeće stihove može nazrijeti ne samo želja za punim gospodarenjem nad ženom nego i postojanje drugih veza, koje nisu u rangu punopravnog braka.

Poslovi i dani 405—406:

οἶκον μὴν πρῶτιστα γυναῖκά τε βοῦν τ' ἀροτῆρα,
κτητῆν, οὐ γαμετῆν, ἥτις καὶ βουστὶν ἔποιτο.

*Najprije (steci) kuću, ženu i oračeg vola,
Ženu kupljenu, a ne ženjenu, koja bi i volove slijedila (sc. kod oranja).*

Doduše, po našem mišljenju ovi stihovi još ponajviše odaju mrzovolju pjesnika čije „razočaranje“ u ženama izbija na mnogim mjestima, a koje se vjerojatno sastoji u banalnoj neizživjelosti.

g) opća načela

Poslovi i dani 370—372:

Μισθός δ' ἀνδρὶ φίλῳ εἰρημένος ἄρκιος ἔστω·
καὶ τε κασιγνήτῳ γελάσας ἐπὶ μάρτυρα θέσθχι·
πίστιες ἄρ τοι ὁμῶς καὶ ἀπιστίχι ὄλεσαν ἀνδρας.

*Obećani platež neka bude osiguran prijatelju.
I bratu, sa smiješkom, izvedi svjedoka.
Povjerenje i nepovjerenje baš jednako upropaste ljude⁸⁾.*

Daleko smo od bilo kakvog formalizma. Hesiod nam potvrđuje ono što nam je poznato i iz Homera i iz kasnijih izvora: za Grka je važna volja stranaka, bez obzira na koji način ona bila izražena, premda preporuča da se ugovara uz prisutnost svjedoka, jer se boji poteškoća oko dokazivanja da li je pravni posao uopće sklopljen i kakva mu je sadržina. Vidi se, nadalje, da korijen obaveze leži u πίστις, u povjerenju koje se nužno pojavljuje kao temelj obaveze čim postavimo princip konsenzualnosti u središte pravnog sistema⁹⁾.

Postupak pred magistratom koji sudi (βασιλῆς), obuhvaća i strance. Stranci, dakle, nisu bespravni:

Poslovi i dani 225—226:

Οἱ δὴ δίκας ξείνοισι καὶ ἐνδήμοισι διδοῦσιν
ἰθείας καὶ μὴ τι παρεκβαίνουσι δικαίου...

*A oni koji strancima i domaćima donose
Pravedne presude i ne prekoračuju ono što je pošteno. . .*

Bez sumnje se radi prvenstveno o strancima koji dolaze u Beotiju u povodu pomorske trgovine. Prema nekima¹⁰⁾ u tome se i sastoji napredak pravnog poretka u odnosu na Homera gdje se još takva za-

⁸⁾ Prijevod P. Mazona, *Hésiode*, Paris, 1960 za prvi stih: „que le salaire convenu avec un ami lui soit assuré“ previše ističe plaću (*le salaire*). Težište stiha je na εἰρημένος obećani, a μισθός treba shvatiti ne doslovce, već kao platež dugovanja. To se vidi iz slijedećih stihova.

⁹⁾ Πίστις (povjerenje, vjera) odgovara rimskoj *fides*, koja je bila samostalno. obavezujući temelj također i u rimskom pravu i koju se nužno ne mora izvoditi za rimske konsenzualne ugovore iz prometa s peregrinima. V. na pr. Kaser, *Das altrömische ius*, Göttingen, 1949, str. 90.

¹⁰⁾ Bonner-Smith, *The Administration of Justice from Homer to Aristotle*, Chicago, 1930 str. 44.

štita, navodno, ne pojavljuje. Nama se čini da Homer o sudskoj zaštiti stranaca ne govori naprosto zato što ona nije bila tako prošireni fenomen da bi slušaocima epa smetalo njeno izostavljanje. Vjerojatno je međusobna razmjena među pojedinim polisima bila za Hesioda živahnija, ali stranac ni kod Homera nije bespravan. Trgovinu, kakvu opisuje Odiseja XV, 415—484, i po kojoj

Odiseja XV, 455—456:

Οἱ δ' ἐνιαυτὸν ἅπαντα παρ' ἡμῖν αὔθει μένοντες
ἐν νηϊ γλαφυρῇ βίοτον πολὺν ἐμπολῶντο.

A Feničani kod nas cijelo ostaše ljeto.

Trgujuć mnogo su blaga u prostranu zgrnuli lađu

(prijevod T. Margetića)

nemoguće je zamisliti bez čestih nesuglasica oko cijene, kvalitete i sličnih momenata. Trgovci koji bi bili izloženi nasiljima i otimačini bez pravne zaštite, ne bi više dolazili u takav polis, a to bi značilo i smanjenje prihoda vlastodržaca, koji su sigurno za zaštitu, pružanu trgovcima, dobivali već spomenute „darove“.

Suđenje je oduvijek strastveno privlačilo Grke. Oni su u suđenju gledali jednu vrst takmičenja, a kako je takmičenje (ἀγών) bilo jedan od temelja grčkog načina života¹¹⁾, razumljivo je da su Grci rado odvajali svaki čas svog slobodnog vremena da prisustvuju borbi parničnih stranaka, koja je imala još i tu prednost da je bila stvarni život, a ne tek umjetničko uobličavanje života i sportsko takmičenje. Na trgu (ἀγορά) Grk je provodio glavni dio dana, trgujući, vijećajući u skupštini o raznim poslovima koji se tiču polisa, prepirući se pred magistratom i slušajući te prepirke.¹²⁾ Hesiodu se to prepiranje i „navijanje“ činilo kao čisti gubitak vremena i zato opominje brata:

Poslovi i dani 26—31:

Ἦ Πέρση, σὺ δὲ ταῦτα τεῶ ἐνικάτθεο θυμῷ,
μηδέ σ' Ἔρις κακόχαρτος ἀπ' ἔργου θυμὸν ἐρύκοι
νεῖκε' ὀπιπεύοντ' ἀγορῆς ἐπακουὸν ἔοντα.
ὦρη γάρ τ' ὀλίγη πέλεται νεικέων τ' ἀγορέων τε
ᾧ τινι μὴ βίος ἔνδον ἐπηετανὸς κατάκειται.

Perso a ti to u svojoj razmisli duši,

Neka ti zlobna Svađa od rada duši ne odvrća

Dok gledaš i slušaš sudske prepirke na trgu.

Malo se brine za svađe i sudske prepirke

Kome hrana u kući obilna ne leži.

¹¹⁾ Usp. M. Đurić, *Iz helenskih riznica*, Beograd, 1959, str. 7. i d.

¹²⁾ Usp. *Ilijada* XVIII, 497—508, naročito st. 497.

λαοὶ δ' εἰν ἀγορῇ ἔσαν ἀθρόοι

Mnoštvo naroda bješe u skupštini (Margetićev prijevod).

Isp. i st. 502.

λαοὶ δ' ἀμφοτέροισιν ἐπήπυον, ἀμφὶς ἀρωγοί

A narod je jednom i drugome vikao pomažuć (Margetićev prijevod).

O postupku pred sudskom vlašću Hesiod nam ne daje nikakvih obavještenja.

Dokazna sredstva u Hesiodovo doba jesu svjedoci i zakletva, kao što se to i može očekivati od nepismenog društva.

O svjedocima smo već naprijed spomenuli da Hesiod preporuča njihovo prisustvo kod svakog pravnog posla, čak i kad se pravni posao sklapa s bratom. Zanimljivo je da u svih 48 pjevanja Ilijade i Odiseje svjedoci nisu nigdje spomenuti. Spominju se jedino bogovi, u ime kojih se zakletva polaže, i to kao μάρτυροι ili ἐπιμάρτυροι.

Teško je odlučno odgovoriti na pitanje da li činjenica što Hesiod kao prvi spominje svjedoke znači da je u Homerovo doba kao dokazno sredstvo priznavana samo zakletva te da je racionalizacija sudskog postupka upravo u tom prelaznom periodu od Homera do Hesioda izvršila daljnje odlučujuće korake. Šutnja Homerova u pogledu svjedoka govori u prilog takvom gledanju, racionalističko rješavanje svih životnih prilika kod Grka Homerova doba protivi se tome.

Sigurno je da još kod Hesioda zakletva u sudskom postupku ima neobično važan značaj. Hesiod želi da u sebi i kod svojih slušalaca učvrsti sve više kolebljivu vjeru u zakletve:

Poslovi i dani 219—221:

Αὐτίκα γὰρ τρέχει Ὀρκος ἅμα σκολιῆσι δίκῃσιν·
τῆς δὲ Δίκης ῥόθος ἐλκομένης. ἦ κ' ἄνδρες ἄγῳσι
δωροφάγοι, σκολιῆς δὲ δίκης κρίνωσι θέμιστας·

*Zajedno s nepravednim presudama odmah trči Zakletva.
Brz je pokret navlačene Pravde, kamo je god vuku ljudi
što žderu darove, a nepravednim presudama krivo pravicu sude.*

Dakle, sudska vlast (βασιλῆες) se zaklinje da će pravedno suditi. O zakletvi stranaka i svjedoka Hesiod šuti, vjerojatno jer ga manje zanimaju od zakletve sudske vlasti od koje Hesiod očekuje pravdu, a koju je, čini se, lako podmititi i predobiti za donošenje nepravedne presude.

Da se radi o zakletvi sudaca, koja toliko boli Hesioda, vidi se i po *Poslovi i dani 280—284:*

... εἰ γὰρ τίς κ' ἐθέλη τὰ δίκαι' ἀγορευῶσαι
γιγνώσκων, τῷ μὲν τ' ἔλβον διδοῖ εὐρύοπα Ζεὺς·
ὃς δὲ κε μαρτυρήσῃ ἐκὼν ἐπίτορκον ὁμόσσας
ψεύσεται, ἐν δὲ δίκην βλάψας νήκεστον ἀσσοῦ,
τοῦ δὲ τ' ἀμαυροτέρη γενεὴ μετόπισθε λέλειπται.

*... ako netko hoće da svijesno pravedno presudi,
njemu gromoglasni Zeus daje bogatstvo;
a tko se pred svjedocima hotimično krivo zakune
i slaže te, povrijedivši pravdu, nepokrivljivo sagriješi,
njemu potomstvo poslje neugledno ostaje.*

Dakako da su se i stranke zaklinjale. To saznajemo iz Ilijade, XXIII 584 gdje Menelaj poziva Antiloaha, kao protivnu stranu, da se zakune.

Zaklinjali su se, dakle, i sudac i stranke; sudac se zaklinjao da će pravedno suditi, a stranke da su činjenice koje oni navode istinite, tj. stranke su se zaklinjale prilikom njihova saslušanja upotrebljenog kao dokazno sredstvo.

Kasnije je zakletva ostala kao supsidijarno sredstvo:
Lexica Segueriana (Bekker, *Anecd.* I, 242):

Κελεύει γὰρ Σόλων τὸν ἐγκαλούμενον, ἐπειδὴν μήτε συμβόλαια ἔχη μήτε μάρτυρας, ὁμνύει καὶ τὸν εὐθύνοντα δὲ ὁμοίως.

Solon, naime, određuje, kad ne postoje ni isprave ni svjedoci da se tuženi zaklinje, a i sudac isto tako.

U klasično doba zakletva gubi taj karakter. Stranke se zaklinju pri početku parnice da će govoriti istinu, ali se ta zakletva više ne smatra dokaznim sredstvom, već je postala više-manje pukom formalnošću koja izaziva gnjev Platonov, jer se, kako on kaže, polovica svih parničara krivo zaklinje. Po Platonu trebalo bi zakletvu ukinuti.

Tko je zapravo sudio u Hesiodovo doba? Hesiod opetovano spominje „kraljeve koji darove žderu“ (βασιλῆες δωροφάγοι). Da li on pod tim misli na kralja kao vrhovnog magistrata i suca pojedinca ili na skup odličnika kojima predsjedja kralj kao *primus inter pares*?

Ako vučemo analogiju iz vremena o kojima Homer pjeva, onda se moramo odlučiti za drugu hipotezu. Homer, naime, u XVIII pjevanju Ilijade kaže:

Ilijada XVIII 501:

ἄμφω δ' ἰέσθην ἐπὶ ἴστορι πεῖραρ ἐλέσθαι.

Oba željahu oni pred obranim prekinut sucem

Raspru. . .

(prijevod Margetićev).

Ilijada XVIII 503—506:

κῆρυκες δ' ἄρα λαὸν ἐρήτυον· οἳ δὲ γέροντες
εἴατ' ἐπὶ ξεστοῖσι λίθοις ἱερῶ ἐνὶ κύκλῳ,
σκήπτρα δὲ κηρύκων ἐν χέρσ' ἔχον ἡεροφώνων·
τοῖσιν ἔπειτ' ἦισσον, ἀμοιβηδὶς δὲ δίκαιζον.

*Narod su mirili ondje glasnici, starješine pak su
Sjedile u svetome krugu, na glatkome svaki kamenu
Skeptre glasnogrih držeć glasnika u rukama svojim
S njima se dižuć jedan iza drugog zborahu pravdu.*

(prijevod Margetićev).

Po vladajućem mišljenju¹⁸⁾ ἴστωρ znači obranični sudac, arbitar, što je vidljivo naročito iz XXIII pjevanja Ilijade, gdje Idomenej predlaže

¹⁸⁾ Prvi ga je iznio Dareste u *op. cit.*, str. 2—11. V. i Bonner—Smith, *op. cit.*, str. 35.

Ajantu, Ojlejevu sinu okladu, s time da Agamemnon bude arbitar: *Ilijada* XXIII 486:

Ἰστορα δ' Ἀτρείδην Ἀγαμέμνονα θείομεν ἄμφω,
što je Maretić nekonzekventno (za razliku od Il. XVIII 501) preveo:
A Agamemnon divni obojici svjedok nek bude.

Očito je trebalo prevesti:

A Agamemnon Atreja sin nek sudac nam bude.

Dakle, ἴστωρ znači kralj u ulozi magistrata, koji upravlja postupkom i izriče presudu, a γέροντες su prisjednici.

Ako pak povučemo analogiju iz svjedočanstva Aristotelova, onda su u doba prije Solona sudili magistrati, bez prisjednika. Aristotel, *Ustav Atenski* 3, 5:

κύριοι δ' ἦσαν καὶ τὰς δίκας αὐτοτελεῖς κρίνειν, καὶ οὐχ ὥσπερ
ὑῶν προανακρίνειν.

A vlasni su bili (sc. arhonti) i presude pravomoćne izricati, a ne, kao sada, samo istrage voditi¹⁴).

Zbog stalne upotrebe plurala u spominjanju kraljeva kod Hesioda, skloniji smo analogiji iz Homerovih epova.

Koji su sve predmeti dolazili pred sud? Hesiod nam o tome daje neka, dakako nekompletna obavještenja. Iz stihova 225—226, naprijed citiranih, zaključujemo da su pred sudove išle, među ostalim, i one trgovačke stvari u kojima je bar jedna stranka bila stranac. Znači *a fortiori*, da su i sve ostale imovinsko-pravne stvari bile zaštićene sudskom zaštitom. To se može zaključiti i iz, također naprijed navedenih, st. 370—372 gdje se, vjerojatno, presumira sudska zaštita za obavezno-pravne odnose.

Ako je πίστις (povjerenje, vjera, *fides*) mogla upropastiti ljude, onda je to sigurno bilo upravo zato što je državna vlast davala zaštitu povjerenju. Iz stihova 37—39:

Ἦδη μὲν γὰρ κληῖρον ἔδασσάμεθ', ἄλλα τε πολλὰ
ἄρπάξων ἐφόρεις μέγα κυδαίνων βασιλῆας
δαροφάγους, οἳ τήνδε δίκην ἐθέλουσι δικάσσαι.

*Onomad smo nasljedstvo podijelili, i mnoge si druge stvari
grabio nosio uveliko puzeći pred kraljevima
koji darove žderu i koji su ti stvari po volji presudili,*

vidimo da su i nasljednopravni odnosi bili rješavani sudskim putem.

Van sumnje je da se i u Hesiodovo vrijeme pitanje krvnine (odštete za ubijenog člana porodice, Wergeld, *compositio*) moglo raspravljati pred sudom, jer se u tom slučaju radilo zapravo o imovinsko-pravnom pitanju. Isp.:

Ilijada XVIII 498—500:

¹⁴) Prijevod N. Majnarića, *Aristotelov Ustav atenski*, Zagreb, 1948, str. 12.

... δύο δ' ἄνδρες ἐνείκεον εἶνεκα ποινηῆς
 ἄνδρὸς ἀποκταμένου· ὁ μὲν εὐχετο πάντ' ἀποδοῦναι,
 δῆμῳ πιφύσκων, ὁ δ' ἀναίνετο μηδὲν ἐλέσθαι.

... čovjeka dva se krvarine svađahu radi
 Za ubijenog nekog; govorio ljudma je jedan
 Sve da je dao, a drugi nijeko, da primio nije.

(Maretićev prijevod).

S druge strane, Hesiod nam kaže i to, koji predmeti ne idu pred sudove. Radi se o izvjesnim krivičnim, kako bismo to danas rekli, djelima koja ostaju nekažnjena po ljudskoj pravdi, a za koja će Zeus, po Hesiodu, prije ili kasnije kazniti počinitelje.

Poslovi i dani 333—334

τῷ δ' ἦ τοι Ζεὺς αὐτὸς ἀγάζεται, ἐς δὲ τελευταίην
 ἔργων ἀντ' ἀδίκων χालεπὴν ἐπέθηκεν ἀμοιβήν.

Zbog toga se dakako sam Zeus ljuti te na koncu
 za nepravedna djela tešku naknadu plati.

Drugim riječima, izvjesna djela koja su u klasičnoj Grčkoj dobila svoju pravnu zaštitu, npr. u Ateni putem javne tužbe (γρῆφή), koju može podići svaki građanin (ὁ βουλόμενος), nisu u Hesiodovo doba još prešla iz moralne u pravnu sferu.

Radi se o slijedećim djelima:

- 1) tko nastoji dobiti bogatstvo „na jeziku“, npr. lažnim iskazom pred sudom (st. 322);
- 2) tko zlostavlja stranca pribjegara (st. 327);
- 3) tko potajno opći s bratovom ženom (st. 328—329);
- 4) tko čini zlo siročadi (st. 330);
- 5) tko napada starce-roditelje pogrdnim riječima (st. 331—332)¹⁵⁾.

Iz svega naprijed rečenog potpuno se jasno ukazuje da sudovanju u Hesiodovo vrijeme nije bio cilj „dijeljenje pravde“ (makar

¹⁵⁾ Sva ta nemoralna djela možda su ipak bila i pravno zabranjena. Stihovi 322—332 možda samo podvlače naročito moralno zgražanje pjesnika i društva, u kojem on živi, nad pojedinim aktima pojedinca, što, dakako, još ne mora značiti da su ta djela pravno indiferentna. Čak stih 321:

εἰ γὰρ τις καὶ χερσὶ βίη μέγαν ὄλβον ἔλθει.

ako netko i rukama, nasilno stekne veliko bogatstvo
 indicira u prilog pravne zabranjenosti djela, navedenih u čitavom odlomku 320—334.

Ipak imamo utisak da taj odlomak opisuje upravo djela koja su samo moralno zabranjena. Na to nas navodi već pjesnikovo isticanje (u st. 333) da će „na koncu“ Zeus kazniti sva ta djela. Kao da st. 333—334 znače: ipak će bar Zeus kazniti ta nepravedna djela, kad ih već ljudi ne kažnjavaju. Osim toga, stranac-pribjegar je bio siguran bez pravne zaštite. Općenje s bratovom ženom je isto tako samo nemoralna stvar, jer je izvršeno potajno, pa ne može biti kažnjeno, jer naprosto nitko za to djelo ne zna. Psovanje roditelja konačno je do danas ostalo izvan pravne sfere (ako se ne radi o uvredi, dakako), a tek je u antičkom pravu posebnom javnom tužbom priznata zaštita siročadi.

šta u vezi toga priželjkivali i Homer i Hesiod i ostali grčki pjesnici i filozofi) već održanje socijalnog mira. Vlastodršci su se malo brinuli za sprovođenje i oživotvorenje neke apstraktne pravde. Sporovi oko komada zemlje, ili oko skrivenih mana kupljenog roba, mogli su da izazovu samovoljno ostvarenje navodnih prava sa strane pojedinca, anarhiju i u konačnom redu raspad društva koje bi priznavalo samopomoć u punom opsegu, dok s druge strane i najteže nepravde prema ostarjelim roditeljima, siročadi ili pribjegarima nisu mogle da uzdrmaju temeljima društva, već jedino da izazovu nemoćni gnjev pjesnika. Karakter prava kao nadgradnje ekonomskim odnosima jasno izbija iz onog što smo upravo konstatirali i ima opće značenje.

Rijeka.

L. Margetić.

RIASSUNTO

L. Margetić: IL DIRITTO NEL EPTA KAI HMEPAI DI ESiodO

La società di Beotia nel periodo di Esiodo viene descritta dall'autore come una società di tipo aristocratico-contadino, con l'iniziato differenziamento economico tra i contadini e alquanto sviluppato il commercio marittimo. I contadini ricchi non si sono distaccati dal lavoro fisico, ma d'altra parte la schiavitù non ha più carattere patriarcale. Tale società contiene delle contraddizioni che finalmente scoppieranno nella crisi, la quale ci è conosciuta per le riforme di Solone nella vicina Attica.

Dalla descritta struttura sociale deriva anche una soprastruttura giuridica, Esiodo menziona la donazione ed il prestito (396—397), le obbligazioni (403—404), la compera di beni immobili ereditati (341), il diritto ereditario dei discendenti (376—377), il diritto familiare (695), come pure i principi generici dell'ordine giuridico, come p. e. 371.

Pure col fratello contratta sorridendo, ma con testimone.

Esiodo conferma quello che già conosciamo da Omero e da fonti posteriori; per i Greci quello che conta è la volontà delle parti, in qualunque modo essa sia espressa, benchè raccomandando la presenza di testimoni. La radice delle obbligazioni si trova nella *πιστις*.

Secondo l'autore, nel 225—226, è evidente che Esiodo conosce pure il diritto commerciale, il quale si applica anche verso i forestieri. A parere dell'autore, non è da escludere che già nel periodo di Omero sia stata estesa la protezione giuridica ai commercianti, poichè non è possibile immaginare il commercio descritto nell' Od. XV, 455—456 senza alcune controversie ed interventi dell'autorità locale in tali controversie.

Esiodo menziona solamente il giuramento dei giudici (219—221 e 280—281), mentre l'autore deduce dall' Il. XXIII, 584 e dal Lex. Seg. (Bekker) Anecd. I. 242, nel periodo di Esiodo anche il giuramento delle parti.

Probabilmente colui davanti a chi si sottoponevano le controversie era un nobile, un „re“.

I tribunali risolvevano principalmente controversie di carattere patrimoniale (225—226). Sembra che ancora non esista la protezione giuridica contro false dichiarazioni davanti al tribunale, maltrattamenti di fuggiaschi, orfani e genitori invecchiati, e relazioni immorali tra famigliari.

A parere dell'autore, meta della giudicazione nel periodo di Esiodo non era „fare giustizia“, bensì mantenere ordine e pace sociale.

Di poca importanza per i detentori del potere era l'applicazione e la realizzazione di una giustizia astratta. Anche qui si delinea chiaramente il carattere del diritto come la soprastruttura alla vita economica. Questa constatazione ha un valore generico.